

Юрій Кочубей

ПРИСУТНІЙ “ВІДСУТНІЙ” А. КРИМСЬКИЙ
Наукова діяльність А. Ю. Кримського в 30-ті роки

Період життя А. Ю. Кримського від 1930 по 1939-й рік дослідники його творчості до останніх часів або просто випускали, або обмежувалися загальними словами чи свідомо викривлювали правду. Тільки тепер, завдяки сумлінним пошукам дослідників, серед яких насамперед слід назвати І. Ільєнка, В. Пристайка, Ю. Шаповала, стала відомою правда про цей трагічний період життя великого українського сходознавця.

Тепер відомо, що ГПУ всіляко роздмухувало конфлікт між двома групами українських вчених, одна з яких гуртувалася навколо Єфремова – Кримського, а друга – навколо М. Грушевського, але до жодної з них воно довіри не мало, бо ці люди були свідомими українськими патріотами і в них вбачали силу, здатну генерувати духовний спротив народу перед загрозою запланованого для нього винищення. Про це свідчить хоча б опублікована в газеті “Комуніст” 8 липня 1926 р. стаття Ф. Корнюшина “Не вір очам своїм”, де вся діяльність А. Ю. Кримського була спалюжена несправедливою, примітивно-ідеологізованою критикою.

У 1928 році А. Ю. Кримського було обрано на новий термін неодмінним секретарем Академії наук, та Наркомос не затвердив його на цій посаді. Компартія, яка пильно контролювала діяльність Академії, і вже, мабуть, готовувалася до її повного розгрому не тільки усунула вченого від керівництва Академією, але й фактично перекривала можливості для творчої роботи. Нарком

освіти М. Скрипник у листі до ЦК КП(б)У від 16 червня 1928 р. писав: “Ви-
ставлення кандидатури акад. Кримського на вакансію катедр сходознавчих в
сучасний момент НКО з політичних міркувань вважає за недоцільне” [Матве-
єва 1993(а), 23]. Це було, по суті, формулюванням в дусі “Висновків і про-
позицій стану та роботи ВУАН” (березень 1928 р.) в яких “група Єфремова –
Кримського” засуджувалася як контрреволюційна і буржуазна. Були й пропозиції
позбавити А. Ю. Кримського звання академіка [Матвеєва 1993(б), 35]. Опубліко-
вані “Додаткові покази до протоколів слідства” Софії Терещенко показують, що
вже в 1929 році НКВС активно цікавився А. Ю. Кримським, ретельно збирав “до-
кази” його “контрреволюційної діяльності” [Терещенко, 1994], адже наближалася
грандіозна провокація під назвою “Процес СВУ”.

Організатори цього “процесу” притягли до неправого суду десятки
людів як у Києві, так і на периферії, а частину справ, в тому числі й на М. Грушевського і А. Кримського, відкладали “на потім”. Планувалося ще кілька суди-
лиць, в тому числі й процес так званих маститих, куди мали вийти вчені стар-
шої генерації. Та бачимо, “Дело № ...” не даремно складалося: ми знаємо, що
20 липня 1941 року академіка А. Ю. Кримського було заарештовано і згодом
(25 січня 1942 р.) він закінчив свої дні у тюрмі м. Кустаная. У цьому зв’язку
комічно звучать слова Ю. Кобилецького: “.. почався грізний 1941-й. Уряд потур-
бувався про долю А. Ю. Кримського, вчений був евакуйований до Казахстану...”
[Кобилецький 1981, 204]. І таку брехню друкували ще в 1981 році.

Таким чином, на початку 30-х років склалася дивна ситуація: Агатангел Юхимович не був заарештований у зв’язку з СВУ, хоч були заарештовані
його брат і прийомний син, але на ньому висів тягар невимовних звинувачень, він був академіком, але ніякої участі в академічному житті не брав, адже
були ліквідовані всі сходознавчі установи ВУАН. Його праці в Україні після
1930 року (аж до 1939 р.) не публікувалися. Він, як писав його учень Т. І. Грунін,
звернувшись до елемізму, “почувався так би мовити, ні в сих, ні в тих, що
не могло на нього не вплинути в гірший бік” [Грунін 1971, 21].

По суті, академікові і письменникові А. Кримському Радвлада видала
“вовчий билет”, про що свідчить стаття про нього в “Літературной энциклопе-
дии”, яку видавала Комуністична академія у Москві (т. 5, 1931 р.). Ось що про
нього пишеться: “.. одно время был непременным секретарем ВУАН, а затем при
перевыборах забаллотирован [що є неправдою – Ю. К.], т.к. при внешнем при-
знании соввласти К. на деле поддерживал группу академика Ефремова, основав-
шего в ВУАН контрреволюционную организацию СВУ (Спілка визволення
України)”. І далі: “Творчество К. выражает психоидеологию в эпоху раннего де-
cadentства в украинской литературе” [Літературная... 1931, 696].

З сарказмом сучасна дослідниця Е. Г. Циганкова зазначає: «В акаде-
мічних планах ім’я Кримського залишилося тільки у зв’язку з темою “Марксист-
сько-ленінська критика буржуазних теорій в етнографічних дослідженнях
XIX і XX вв. Буржуазна етнографія України (П. Чубинський, М. Драгоманов ...,
А. Кримський ...)”» [Циганкова 1991, 87].

Та є всі підстави стверджувати, що нібто “відсутній” і “викреслений” А. Ю. Кримський був присутнім в українській культурі, в українській науці, бо той період штучної ізоляції вченого від Академії був періодом надзвичайно плідної творчої праці. Жаль, що йому не судилося побачити її результати. Думається, що його відвідини Академії, бесіди з молодими вченими, а пізніше, і робота з аспірантами були для них цікавими, адже він був визначним ерудитом, причому з широкого кола знань. Про це свідчить той же Т. І. Грунін, зазначаючи, що Агатангел Юхимович вже під час опали допомагав йому порадами в роботі над половецькими документами вірменської колонії Кам’янця-Подільського [Грунін, 1971, 22]. Особливо активізувалася його педагогічна діяльність у 1939 році, коли ніби відбулася його негласна реабілітація. Академік став потрібним. Особливо для налагодження контактів із західноукраїнською інтелігенцією після вересня 1939 року.

А на початку 30-х років життя було важким, в тому числі й в матеріальному плані. Проте учений продовжував вперто працювати. Попри всілякі утиски і замовчування в Україні А. Ю. Кримський залишався присутнім у світовій науці. На його праці посилалися фахівці за кордоном, зокрема у фундаментальній “Енциклопедії Ісламу”, не пропускав можливості згадати свого учителя відомий сходознавець В. Ф. Мінорський, що жив у Франції, а потім в Англії [Кочубей, 1975]. Продовжували виходити томи Енциклопедичного словника братів Гранат, в яких регулярно з’являлися його статті (крім 1934 року). Цenzura в Москві і Ленінграді не була такою жорстокою як у Києві чи Харкові. Деякі з його статей були свого роду міні-монографіями. Це, насамперед, “Турция”, “Тюркские литературы”, “Арабская литература”, “Эфиопская литература и язык”. Варто зупинитися на двох останніх, бо вони чомусь не ввійшли навіть до “Бібліографічного покажчика” 1972 року.

Стаття про літературу і мову Ефіопії (майже 13 стовпців) стисло викладає всю історію її літератури від початку і до ХХ ст., причому паралельно висвітлюється непроста мовна ситуація у цій країні, де й сьогодні наявне складне переплетіння мов і діалектів. І дивовижно те, що в статті і в бібліографії до неї вчений демонструє своє знайомство з досить свіжими європейськими виданнями з ефіопістики, зокрема, працями Е. А. У. Баджа та Е. Черуллі. Закінчується стаття згадкою про віршований (в дусі традицій) заклик негуса Хайлі Селассіє до свого народу у 1935 році встати на боротьбу проти італійських поневолювачів [Энциклопедический..., стлб. 801]. Стаття, безпereчно, була частиною більшої роботи над “абіссінською літературою”, яку він згадує в автобіографії [Кримський 1991, 37].

Але найважливішою працею, яка весь час була “на верстаку” А. Ю. Кримського, це “Історія нової арабської літератури”, над якою він працював у важкі 30-ті роки. Ця робота побачила світ тільки 1971 року у Москві [Крымский 1971, 794]. Вона лишилася незавершеною, але автор склав детальний план другого тому, в якому зафіксовано намір його довести свою роботу до 30-х років.

Частково реалізувати свій задум А. Ю. Кримському вдалося у вже згаданій статті в Енциклопедичному словнику братів Гранат, в першому додатковому томі (1936 р.). Стаття присвячена саме новій літературі – від кінця XVIII ст. до кінця 20-х років ХХ ст. Тут у стислій формі (35 стовпців) подано широку інформацію про літературний процес в арабському світі за цей період з посиланням на публікації 20-х років. Серед періодики згадуються такі відомі як “Orientalistische Literaturzeitung”, “Oriente Moderno” “Die Welt des Islams”, “Bulletin of the School of Oriental Studies”. Тобто вчений, завдяки, як можна припустити, допомозі колег з Москви і Ленінграда, котрі були в набагато кращому становищі, не відривався від новіших досягнень орієнталістики. Цікаво зазначити, що в архіві вченого є й український варіант цієї праці. Можливо, колись вдастся встановити, з якою метою він зробив український переклад [Архів...].

За умов страшного і загрозливого тиску, який не міг не відчувати вчений в погромні 30-ті роки, він намагався, всіма силами вистояти, не дати себе виштовхнути з життя в прямому і переносному сенсі. Не маючи змоги публікуватися в Україні, він бере участь у різних ювілейних збірках в Росії та у відзначеннях ювілейних дат видатних постатей національної культури східних народів.

Так, його ім’я є серед авторів збірки статей “Сергею Федоровичу Ольденбургу. К пятидесятилетию научно-общественной деятельности. 1882–1932”, Ленінград. 1934 [Кримський 1934, 289–305], а також книги “Памяти акад. Н. Я. Марра (1864–1934)”. Москва–Ленінград, 1938 [Кримський 1938, 369–384]. У цих збірках він вміщує короткі дослідження з історії давнього Азербайджану.

У “Автобіографії” 1938 р. А. Ю. Кримський зазначає: «У зв’язку зі світовим ювілеєм Фирдовсія (1935) обробив історію іранського письменства Фирдовсійових часів.

У зв’язку з ювілеєм Шота Руставелі я написав дуже великий критичний аналіз грузинської історіографії, надто “Картліс Цховреба”» [Кримський 1991, 37].

В його індивідуальному плані на 1938 рік записано: «Аналіз розвитку старої грузинської історіографії з V віку нашої ери до XII віку і пояснення важливого питання, в якій мірі популярна спільна збірка “Картліс Цховреба”» є вірогідною для періоду Шота Руставелі і цариці Тамари XII в.» [Луценко 1991, 122]. Робота залишається в архіві й досі.

Краща доля судилася іншій праці вченого, а саме – великій монографії “Низами и его современники”, поява якої також викликана 800-річним ювілеєм великого азербайджанського поета Нізамі Гянджеві, котрий мав відзначатися у 1941 році. Із листа ученого до І. Ю. Крачковського [Письма... 1993, 163–164] ми знаємо, що спочатку він не мав наміру братися за цю роботу, яку його просила здійснити азербайджанська Академія наук, але, як видно, все ж погодився. Його знання предмета, безмежна працездатність і гаряче бажання знову стати до лав “присутніх” в науці зробили чудо – і дуже швид-

ко солідна праця (991 стор. машинопису) була готова. Останній розділ він закінчив за кілька днів до початку війни (16 червня) [Зленко 1977]. Труд вченого з'явився друком в Баку лише у 1981 році [Кримський 1981]. Війна завадила проведенню ювілею Нізамі. Урочистості відбулися вже після війни. У ювілейному збірнику статей “Низами Гянджеві” [Низами Гянджеві 1947] було опубліковано великий розділ з монографії “Нізамі і його вивчення”.

Монографія про Нізамі – скрупульозне дослідження його епохи, культурного середовища, в якій показано його талант і цілий ряд майстерно написаних характеристик його сучасників. З притаманною А. Кримському ерудицією, із зачлененням малодоступних східних джерел він створив глибинне тло, на якому органічно панує фігура Нізамі. Автор передмови до книги Г. Алієв дав високу оцінку цій праці вченого: “Ця книга, що видається як літературна пам’ятка, безперечно, є однією з найзначніших у всій світовій орієнталістиці праць про великого азербайджанського поета” [Кримський 1981, 20]. Книга мала б закінчуватися розділом про самого Нізамі, але досі виявлено лише окремі фрагменти цього розділу, все інше або загинуло, або залишилося незавершеним [Зленко 1977].

В цілому громадськість Азербайджану зустріла роботу українського вченого схвально, але були й критичні зауваження, що цілком закономірно, бо між написанням і публікацією пройшло 40 років. Проте зауваження З. А. Кулі-заде про монографію, як на нашу думку, є занадто гострими [Кули-Заде 1987, 157].

У ці роки вчений трудився ще над однією з цікавих тем – історією хазарів. Важливість її є очевидною. І вона також ще не опублікована, за винятком кількох фрагментів, вміщених М. Веркальцем у “Віснику АН України” [Кримський 1993]. Тут зібрано величезний матеріал різними мовами, починаючи від стародавніх східних мов і закінчуєчи мовами сучасними, Сходу і Заходу, з якого по крупинці вибрана інформація про наших колишніх грізних сусідів, котрі вже зникли, і це тоді, коли ще не було відомих нині праць (наприклад, М. Артамонова), не були проведені розкопки в місцях розташування хазарської держави. Академік О. Пріцак пригадує, з якою цікавістю, пізніше, аудиторія у Львівському університеті, слухала повідомлення А. Ю. Кримського “Хто такі хозари і яка їх мова” [Пріцак 1991, 20].

Ми зупинилися в основному на великих працях, які тим чи іншим чином з’явилися на поверхні і стали надбанням науки. Але ми знаємо, що Агатангел Юхимович мав звичку працювати одночасно над кількома матеріалами і тому в ці роки він після публікації “Тюрки, їх мови та літератури” (1929–1930 роки) наполегливо працював над нарисами про літератури окремих тюркських народів: азербайджанського, башкирського, казахського, туркменського та ін. Свідченням цього є архів вченого, що зберігається у ЦНБ НАН України ім. В. Вернадського.

У 1940 році і до арешту у липні 1941 року академік А. Кримський знову на арені громадського і наукового життя: політика партії зробила черговий зигзаг і старий діяч української культури став потрібним – його нагород-

жують, дають звання, запрошують на урочистості. Та вчений використав надану йому можливість, насамперед, щоб завершити розпочаті сходознавчі роботи, упорядкувати і підготувати до видання своє листування з Іваном Франком, а також зібрати і прокоментувати своє листування з Лесею Українкою, яке він просив опубліковати після своєї смерті. Не всі набутки цієї його роботи ще віднайдені.

Включили академіка А. Кримського й до Редакційної комісії по укладанню Російсько-українського словника. До питань унормування української мови він ніколи не був байдужий, тож гаряче взявся до роботи. Але невдовзі побачив, куди насправді спрямовують українську мову нові господарі країни, а саме – в русло русифікації. І він, людина ще недавно опальна, не змовчав і запротестував. У листі від 4 травня 1941 року він заявляє про свою цілковиту незгоду з Інститутом мовознавства щодо підходів до створення словника і безповоротній (тут і далі підкреслено А. Ю. К.) вихід із складу комісії. Він пише: “Словник складено не попросту в обrusительному дусі (це було б ще півбіди): складено його із свідомим напрямком систематично покалічити нашу мову, спотворити і перекрутити її структуру”. І далі: “... рішуче усувається од участі в словникові, де безшабашно гарцюють усякі мовокалічники та мовозасмітники...” [Корогодський 1990].

Треба було мати неабияку громадянську мужність, щоб у ті, беріївські роки таке заявити. Як знаємо, не всі спроможні поступити так і у наші дні.

Після арешту і смерті А. Ю. Кримського праці його знову зникли з обрію української культури. Майже чверть століття його твори не видавалися, не вивчалися, не допускалися до нових поколінь науковців і просто широких кіл громадськості. (Реабілітовано його тільки 23 травня 1957 р.) Українське сходознавство в Україні перестало існувати, лише деякі спорадичні спалахи освітлювали загалом темне поле цієї важливої для України науки, аж поки не настали трохи вільніші часи “відлиги”. Вперше “Вибрані твори” А. Кримського вийшли у 1965 році. Століття від дня народження вченого і поета привернуло увагу до нього, але наступний етап реакції заглушив перші паростки відновлюваного сходознавства. Хотілося б, щоб пов’язане з іменем А. Ю. Кримського нинішнє відродження українського сходознавства завершилося гідним тріумфом.

ЛІТЕРАТУРА

- Архів... Архів А. Ю. Кримського. Ф. 1 25644.*
Грунін Т. Агатаангел Кримський (До 100-річчя з дня народження) // Архіви України, 1971, №1.
Зленко Г. Остання праця Кримського // Літ. Україна, 2 серпня, 1977.
Кобилецький Ю. Поет, учений, громадський діяч, що всім єством народові належить // Всесвіт, 1981. №12.

- Корогодський Р. Запротоколуйте мою заяву... // Літ. Україна, 11 січня, 1990.*
- Кочубей Ю. А. Крымский в зарубежном востоковедении // Народы Азии и Африки, 1975, №1.*
- Крымский А. Е. Страницы из истории северного или кавказского Азербайджана (классической Албании, (Кабала) // Сергею Федоровичу Ольденбургу. К пятидесятилетию научно-общественной деятельности. 1882–1932. Ленинград. 1934.*
- Крымский А. Е. Страницы из истории северного или кавказского Азербайджана (классической Албании) (Шеки) // Памяти акад. Н. Я. Марра (1864–1934). Москва-Ленинград. 1938.*
- Крымский А. Е. История новой арабской литературы. Москва. 1971.*
- Крымский А. Е. Низами й его современники. Баку. 1981.*
- Кримський А. Автобіографія. Публ. М. Гуця // Народна творчість та етнографія, 1991, №5.*
- Кримський А. Ю. Хазари. Публ. М. Веркальця // Вісник АН України, 1993, №1, 2, 3.*
- Кули-заде З. А. Теоретические проблемы истории культуры Востока й низамиведение. Баку. 1987.*
- Литературная... Литературная энциклопедия. Т. 5. 1931.*
- Луценко Й. Тепло рук побратима // Радуга, 1991, №5.*
- Матвеєва Л. ВУАН: віхи історії // Вісник АН України, 1993(а), №6.*
- Матвеєва Л. ВУАН: віхи історії // Вісник АН України, 1993(б), №7.*
- Низами Гянджеви. Сб. статей. Баку. 1947.*
- Письма... Письма А. Е. Крымского И. Ю. Крачковскому. Публ. й при-
меч. А. Г. Недвецкого й И. М. Смилянской // Восток, 1993, №1.*
- Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934. Київ. 1996.*
- Пріцак О. Слово про Агатангела Кримського // Вісник АН УРСР, 1991, №6.*
- Терещенко С. Додаткові покази до протоколів слідства. Публ. Л. Вла-
сюк, Л. Лихач // Родовід, 1994, №7.*
- Циганкова Е. Г. Неодмінний секретар ВУАН. До 120-річчя від дня народження А. Ю. Кримського // Вісник АН УРСР, 1991, №3.*
- Энциклопедический... Энциклопедический словарь бр. Гранат. Изд. 7. Т. 54.*